

UNIVERSITATEA „BABEȘ-BOLYAI” CLUJ-NAPOCA
FACULTATEA DE ISTORIE ȘI FILOSOFIE
ȘCOALA DOCTORALĂ DE FILOSOFIE

***CONCEPTUL DE „NATURĂ” ÎN FILOSOFIA
MATERIALISTĂ FRANCEZĂ A SECOLULUI AL XVIII-
LEA***

REZUMATUL TEZEI DE DOCTORAT

Conducător de doctorat:

prof. univ. dr. Vasile Muscă

Student-doctorand:

Raluca Codruța Trandafir

2018

CUPRINS

INTRODUCERE..... Error! Bookmark not defined.

I. ILUMINISM ȘI MATERIALISM..... Error! Bookmark not defined.

I.1. Durata Iluminismului..... **Error! Bookmark not defined.**

I.2 Marea Britanie, patria Iluminismului. **Error! Bookmark not defined.**

I.3. Individul..... **Error! Bookmark not defined.**

I.4. Autonomia individuală **Error! Bookmark not defined.**

I. 5. Proprietatea privată..... **Error! Bookmark not defined.**

I. 6. Piața și „guvernarea frugală” **Error! Bookmark not defined.**

I.7 Convențiile particulare și tradițiile comunitare..... **Error! Bookmark not defined.**

I. 8. Corespondența dintre regimul politic și cel epistemologic**Error! Bookmark not defined.**

I.9. Iluminism și pseudo-iluminism **Error! Bookmark not defined.**

I.10. Materialismul..... **Error! Bookmark not defined.**

II. ORIGINILE INTELLECTUALE ALE MATERIALISMULUI FRANCEZ Error! Bookmark not defined.

II.1. Creștinism, dualism, materialism **Error! Bookmark not defined.**

II.2. René Descartes și „substanțializarea” materiei **Error! Bookmark not defined.**

II.3. Baruch Spinoza și „îndumnezeirea” materiei..... **Error! Bookmark not defined.**

II.4. Gottfried Wilhelm Leibniz și „dinamizarea” materiei**Error! Bookmark not defined.**

III. CONCEPTUL DE NATURĂ ÎN MATERIALISMUL FRANCEZError! Bookmark not defined.

III.1. Evoluția conceptului de natură din Antichitate până în secolul al XVII-lea ...**Error! Bookmark not defined.**

III.2. Concepția despre natură a filosofilor iluminiști..... **Error! Bookmark not defined.**

III.3. Conceptul de „natură” al materialiștilor francezi este un concept teleologic .**Error! Bookmark not defined.**

III.4. D’Holbach și „Sistemul Naturii” **Error! Bookmark not defined.**

III.5. Denis Diderot și „Despre interpretarea Naturii”.... **Error! Bookmark not defined.**

III.7. La Mettrie și „Omul Mașină” **Error! Bookmark not defined.**

CONCLUZII Error! Bookmark not defined.

BIBLIOGRAFIE..... Error! Bookmark not defined.

Cuvinte-cheie: Iluminism, pseudo-iluminism, materialism, individ, autonomie individuală, proprietate privată, piață, guvernare frugală, convenții particulare, tradiții comunitare, Creștinism, absolutism, dualism, substanță, adevăr-manifest, regim politic, regim epistemologic, concepte teleologice.

Lucrarea de față este o lucrare cu un pronunțat caracter istoric și interpretativ. Prin intermediul său ne-am propus studierea sistematică a conceptului de „natură”, așa cum a fost acesta gândit de către principalii reprezentanți ai curentului materialist francez al secolului al XVIII-lea. Totuși, această lucrare nu se limitează doar la studierea tematică a operelor lui Holbach, Diderot, Helvetius, La Mettrie și la reconstituirea sensului conceptului central al gândirii materialiste apărută și răspândită cu succes în Franța ultimei sute de ani a regimului absolutist-feudal al casei de Bourbon. Ea urmărește mai mult de atât. Plecând de la o bibliografie mai puțin utilizată în mediul francofon, care include lucrările unor autori precum Alan Charles Kors, Gertrude Himmelfarb, Deirdre McCloskey, Alasdair MacIntyre, Friedrich Hayek ori Murray Rothbard, cercetarea de față își propune să combată câteva prejudecăți și clișee care s-au instalat de timpuriu în lumea academică românească, unele pe care le mai găsim și astăzi funcționale în *mainstream*-ul cultural de la noi, prejudecăți care împiedică în mod sistematic înțelegerea corectă a unor date și evenimente istorice ce stau la baza proceselor de modernizare europeană desfășurate în societățile occidentale începând cu ultima parte a secolului al XVII-lea. Printre acestea, poate cea mai răspândită și mai influentă dintre ele consta în considerarea Iluminismului ca un episod al culturii franceze și tratarea acestuia ca un curent materialist-radical. Combătând aceste prejudecăți, ne-am propus să demonstrăm că sensul termenului de „natură”, așa cum a fost acesta gândit de către filosofii materialști ai secolului al XVIII-lea nu poate fi înțeles decât în cadrul proiectului lor politic revoluționar de destructurare a vechiului regim feudal absolutist și că din această cauză, lipsit de caracter științific, acest concept joacă în gândirea materialistă un rol eminent etic și moral. Pentru atingerea acestui scop am recurs atât la metodele clasice ale cercetării istorice (studiul de text, exegeza și analiza lingvistică etc.), cât și la metodele cercetării sistematice (culegerea de date, simulare și testarea de ipoteze)

realizând o cercetare dezvoltată de-a lungul a trei capitole: 1. Iluminism și materialism, 2. Originile intelectuale ale materialismului francez, 3. Conceptul de „natură” în materialismul francez.

Având convingerea că studiul curenților ideologice joacă un rol important în cunoașterea vieții spirituale, economice, juridice sau politice a unei societăți, am considerat de la bun început că studiul de față nu poate fi întreprins fără o clarificare conceptuală prealabilă a curentului de Iluminism. Această întreprindere prealabilă căreia i-am dedicat cel dintâi capitol, întreprindere care pentru unii dintre noi ar putea să apară de la sine înțeleasă, nu s-a dovedit pentru autoarea acestor rânduri o treabă ușoară, lipsită de riscuri ori de surprize. Dificultatea a provenit în primul rând din constatarea faptului că Iluminismul nu se lasă tratat nicidecum ca perioadă istorică particulară, ca fază a unei evoluții istorice mai ample ori ca o epocă sau o mișcare culturală propriu-zisă, ci ca o concepție specifică despre lume, ca o modalitate colectivă de a gândi și a acționa care, fără a fi legată la prima vedere de o societate anume, are un caracter paneuropean.

Studiul nostru s-a lovit de câteva prejudecăți istorice privitoare la Iluminism, care odată lăsate nedepășite, riscă să afecteze grav concluziile cercetării de față. În primul rând este vorba de prejudecata cu privire la durata acestui curent ideologic major al culturii occidentale, una care departe de a se lăsa încadrată în limitele secolului al XVIII-lea, se manifestă, în acord cu bibliografia și cu analizele noastre, începând de la Revoluția engleză din 1688 pentru a se continua până în zilele noastre. Ne referim la o prejudecată ce urmează unui proces politic de falsificare istorică a Iluminismului, în urma căruia acest curent ideologic a fost tratat ca un curent radical și secular apărut în Franța, și care începând din 1715 se va răspândi în întreaga Europă, pentru a se încheia odată cu Revoluția Franceză din 1789. În ciuda acestei prejudecăți, alimentată de o bogată bibliografie tributară idealurilor culturale ale statului național francez, în lucrarea de față noi am tratat Iluminismul nu ca pe un episod al culturii franceze, ci ca un curent de idei care nu poate fi înțeles decât cu plecare din interiorul culturii Marii Britanii, adevărata patrie a Iluminismului european. Devenită odată cu ultimul deceniu al secolului al XVII-lea, ca urmare a unor procese de emancipare de sub influența valorilor absolutismului feudal și de modernizare instituțională ce culminează cu Revoluția Glorioasă din 1688 și cu Marea Revoluție industrială, cea mai importantă forță economică a continentului european, Marea Britanie va deveni totodată și gazda celei mai avansate culturi occidentale a vremii. În aceste condiții ea va juca rolul

mediului de apariție a tuturor acelor idei, principii și instituții care stau la baza modernizării Europei și pe care noi le desemnăm în ansamblul și unitatea lor prin termenul de Iluminism.

Este vorba de o serie de componente culturale care începând cu ultimul deceniu al secolului al XVII-lea au creat, în ciuda răspândirii lor pe întreg teritoriul european prin intermediul canalelor de comunicare ale societății britanice, un veritabil decalaj de dezvoltare între Marea Britanie și toate celelalte societăți europene, în particular cea franceză. Plecând de la constatarea acestui decalaj apărut între societatea britanică și cea franceză ne-am propus ca în părțile 3-5 ale celui dintâi capitol să trecem în revistă și să analizăm factorii ideologici care credem că îl pot explica. Am identificat și analizat în acest sens o serie de idei, reguli și instituții precum cele ale „*individualității umane*”, „*autonomiei individuale*”, „*proprietății private*”, „*pieței și guvernării frugale*”, „*convențiilor particulare și tradițiilor comunitare*” etc., care prin cultivarea lor sistematică în societatea britanică, respectiv prin împiedicarea ori întârzierea recunoașterii lor în cea absolutist-feudală franceză explică avansul istoric al celei dintâi și intensificarea crizei în cea din urmă. Este vorba de o sumă de instituții care, deși au un vădit caracter moral-politic, funcționează în acord cu legea corespondenței dintre domeniul practic și acela teoretic, strâns legate de regimul gnoseologic specific societății în care ele sunt instalate. Pe baza acestei legi a corespondenței dintre regimul politic al unei societăți și acela gnoseologic al ei vom insista în partea a șasea a capitolului întâi al lucrării, asupra rolului pe care epistemologiile l-au jucat și îl joacă în imaginarea și organizarea regimurilor politice, evidențiind cu această ocazie corespondența structurală și funcțională existentă între epistemologiile carteziană și baconiană ale *adevărului manifest* și regimurile moral-politic feudale absolutiste al secolului al XVII-lea. Ne referim la două epistemologii clasiciste care, începând cu anii 80' ai secolului al XVII-lea, vor intra în criză și vor fi dislocate din aria culturală anglo-saxonă, fiind înlocuite cu o epistemologie nouă, criticistă, sceptică, deloc pesimistă, care fără a mai face o preocupare din descoperirea „surselor absolute ale adevărului”, se arată interesată de cultivarea „mijloacelor depistării și îndepărtării erorii”. Este vorba de o epistemologie a Iluminismului, un curent de origine scoțiană, individualist, liberal, reformator, deist, inspirat din tradiția empirismului și scepticismului britanic, reprezentat în Franța în mod deosebit de Voltaire, Montesquieu, Turgot iar în Marea Britanie, Statele Unite ale Americii sau Germania de Shaftesbury, Hutcheson, Thomas Reid, Adam Smith, Adam Ferguson, Gilbert Stuard, David

Hume, Thomas Jefferson, E. Burke, Lordul Kames, Alexander Hamilton, John Adams, James Madison ori I. Kant.

Totuși, celor două epistemologii ale *adevărului manifest*, atât de străine modelului gnoseologic iluminist nu vor fi pretutindeni dislocate și depășite. Ele vor funcționa în continuare în acele societăți în care regimul politic feudal absolutist era încă înrădăcinat la nivelul mentalității colective. Ele vor provoca aici serioase pagube istorice. În Franța, bunăoară, ele vor juca rolul mijloacelor fundamentale de receptare și asimilare a ideilor, principiilor și instituțiilor Iluminismului britanic, devenind responsabile, prin caracterul lor absolutist, autoritarist, exclusivist și inflexibil de denaturarea profundă a înțelesului acestora. În acest context, în ariile culturale dominate de vechile episteme, ele vor conduce la apariția unui iluminism de mâna a doua, reprezentat în Franța de Holbach, Diderot, Helvetius, La Mettrie, J.J. Rousseau, Mably, Condorcet, Mirabeau, Meslier, iar în restul Europei de Thomas Paine, Richard Price, John Jebb, William Friend, William Godwin, Mary Wollstonecraft, Joseph Priestley, J.Bentham, Lessing, Herder, Weishaupt, Jan Schimmelpenninck, Peter Paulus, Cerisier, Benjamin Rush etc., curent care prin cei mai mulți dintre reprezentanții săi are un caracter monist, substanțialist, materialist, radical și ateist, înrădăcinat printre altele în metafizica raționalismului cartezian, spinozist și leibnizian. Este vorba de un curent de gândire care atribuie rațiunii rolul de instrument intelectual absolut, cu ajutorul căreia oamenii pot să cunoască nemijlocit realitatea, ori să modifice societatea în acord cu interesele suveranilor ori al popoarelor lor. Acest iluminism de mâna a doua reprezintă un curent de gândire din care va proveni mai târziu romantismul, acea mișcare reacționară îndreptată de fapt chiar împotriva ideilor, principiilor și instituțiilor iluminismului autentic european.

Produs al unui mediu intelectual alienat și radicalizat, pseudo-iluminismul este rezultatul încercării intelectualității franceze de a prelua și a impune în forță suprastructura moral-politică a Iluminismului britanic, în absența suportului epistemologic necesar și corespunzător lui. Trădând gândirea epocii Luminilor, acest pseudo-iluminism a luat forma unui vulgar materialism. În partea a zecea a capitolului, parte dedicată în exclusivitate curentului materialist, am încercat mai întâi să identificăm factorii generali care au favorizat apariția în Franța a acestui curent „pseudo-iluminist”, descoperindu-i pe de o parte în faptul că societatea franceză a secolului al XVIII-lea este o societate conservatoare, agrară, înzestrată cu economie arhaică și afectată de foamete și sărăcie și, pe de altă parte, în faptul că statul francez este un stat feudal

absolutist monarhic care, așa cum am văzut, se sprijină pe regimul epistemologic al *adevărului manifest* care nu poate fi apărât fără un recurs la dogma religioasă. Fiind un stat absolutist în care Regele este tratat ca un uns al lui Dumnezeu, el se fondează, pe religie – ca sursă ideologică specifică a despotismului și absolutismului monarhic – și pe Biserică, ca instituție centrală a ordinii și ierarhiei feudale. Cum statul absolutist este un stat confesional în care Regele și Biserica nu pot fi separate, vom înțelege plecând de aici de ce el nu poate fi demolat, fără ca în prealabil adversarii acestuia să nu-i fi destructurat fundația sa religioasă. Analiza pe care o vom întreprinde în partea a zecea a capitolului I ne va ajuta, așadar, să înțelegem de ce opoziția inteligenței franceze față de regimul feudal absolutist a luat caracterul unei opoziții îndreptate împotriva religiei și a bisericii creștine. Religia devine, deci, o miză majoră atât pentru tabăra susținătorilor monarhiei absolute, cât și pentru aceea a opoziției iluministe ori radicale încât putem spune că de atacul sau de apărarea acesteia se leagă, de fapt, toate acțiunile, succesele ori înfrângerile celor două tabere. Totul se petrece pe fondul unui proces vizibil de secularizare, care va afecta în primul rând clasa aristocratică, știutoare de carte, și mai puțin masele populare, analfabete, care reprezintă și în acest caz o semnificativă forță conservatoare. Astfel, în rândul nobilimii, trândave, ținută departe de funcții și prizonieră la curtea regelui, începe să se simtă începând cu ultimul sfert al secolului al XVII-lea un aer dacă nu indiferent față de religie, atunci cu siguranță unul ostil acesteia.

Dacă apariția timpurie în Europa a acestui proces de secularizare a putut fi pusă pe seama frământărilor și conflictelor religioase, ori a instalării instituțiilor capitaliste care își fac loc în societățile europene începând cu secolul al XV-lea, intensificarea secularizării în Franța secolului al XVIII-lea este, fără îndoială, produsul activității scriitorilor autohtoni ai epocii, proveniți în marea lor parte din rândurile nobilimii. Loviturile ideologice pe care această nobilime excentrică le aplică fundațiilor religioase ale monarhiei absolute se răsfrâng în cele din urmă asupra feudalismului însuși, la rândul său clădit pe aceste baze. Observarea acestui fapt ne-a permis să afirmăm că ateismul și materialismul au fost de la început produse ale mediilor aristocratice. Dacă acestea apar și se manifestă la început stingher, cu timpul ele devin din ce în ce mai pronunțate și agresive. Astfel, dacă înainte de ani 50' ai secolului al XVIII-lea, critica oficială asupra creștinismului ia forma indirectă a limbajului codificat, a aluziilor, sugestiilor precaute, în paralel cu ea se dezvoltă o critică virulentă care circulă prin intermediul unor numeroase manuscrise clandestine.

Totuși, trecând dincolo de limitele iluministe ale dezbaterilor deiste întreținute de opoziția intelectualilor francezi aflați sub influența directă a culturii anglo-saxone, inteligența radicală franceză, alimentată de această literatură clandestină autohtonă, va rupe definitiv cu orice religie, inclusiv cu religia naturală, pentru a-și afirma deschis materialismul și ateismul său. În urma acestui derapaj intelectual vor apărea explozivele texte ale materialismului secolului al XVIII-lea, împreună cu cei mai importanți reprezentanți ai săi: Holbach, Diderot, Helvetius ori La Mettrie. Prin intermediul lucrărilor acestora, materialismul va căpăta în Franța un veritabil caracter doctrinar. Reprezentat în Marea Britanie de către un număr infim de intelectuali, acesta se va bucura în Franța de o susținere semnificativă cu precădere în rândul nobilimii. Fie apărut în varianta deterministă și mecanicistă a lui Helvetius, fie în cea dinamică și evoluționistă a lui Diderot, materialismul rupea la suprafață cu vechea doctrină metafizică dualistă a substanței și era dezvoltat cu începere de la trei teze constitutive: 1. gândirea nu este decât o formă a materiei organizate, 2. libertatea, binele și răul absolut sunt simple iluzii intelectuale, 3. Dumnezeu și sufletul nemuritor sunt pure superstiții religioase.

Având un vădit caracter polemic, materialismul se dorea emancipat de sistemele de gândire scolastică, de metafizicile obscure spiritualiste, de vechile teorii și ontologii ale gândirii occidentale. Totuși, în ciuda intențiilor sale scientiste, materialismul a rămas tributar, așa cum vom arăta în capitolul II, metafizicilor clasice ale lui Descartes, Spinoza ori Leibniz. Astfel, substanțialismul, mecanicismul și determinismul ontologic dezvoltate sistematic în acestea din urmă vor marca profund doctrina materialistă. Nu întâmplător, dacă scientizarea treptată a gândirii iluministe autentice, fondată pe modelul fizicist newtonian al analizei matematice și pe datele fenomenologice oferite de fizică, mecanică, logică ori astronomie, se produce odată cu perimarea ontologiilor carteziene, spinoziste ori leibniziane, materialismul rămâne prins, în ciuda declarațiilor susținătorilor săi, în matca metafizică întreținută de acestea. În timp ce iluminismul autentic, plecând de la presupuziția că rațiunea are limitele sale și că acestea se cuvin recunoscute, este subiectivist, gnoseologist, înclinat spre scepticism și refuză din principiu orice teorie a ființei, materialismul, asertând inteligibilitatea totală a naturii, se transformă într-o ontologie obiectivist-substanțialistă (înrădăcinată *nolens volens* în metafizica aristotelică). Având un caracter vulgar, popular, pseudo-științific, materialismul trădează idealurile iluminismului și prejudiciază temelia domeniilor intelectuale ale acestuia. Astfel, La Mettrie, D'Holbach, Helvetius ori Diderot, prin demersul lor metafizic de reducere a științei, moralei, artei, limbajului

etc. la substanța absolută a materiei – demers pe care îl vom analiza pe parcursul capitolului III al lucrării – împiedică și decredibilizează întreprinderile acestora. Deși apare ca o doctrină cu caracter critic radical, materialismul funcționează pe fond ca o metafizică autoritaristă specifică regimului epistemologic corelat gândirii politice absolutiste.

Fără a avea caracter științific, această metafizică, concepută a ataca fundamentele religioase ale regimului absolutist monarhic, este angrenată și nu poate fi înțeleasă în afara luptei politice în care a fost folosită de susținătorii ei. Pentru radicaliștii francezi, calea materialismului ateu reprezintă forma ultimă de negare a regimului politic feudal absolutist și mijlocul de asigurare a rupturii complete cu acesta. În optica acestei negări, „materia”, o veritabilă marotă conceptuală, devine un expedient politic strategic de destructurare metafizică a fundamentelor religioase ale absolutismului. Folosit ca o negație absolută a lui Dumnezeu – pilonul central al structurii epistemologice a regimului absolutist – acest concept al „*materiei*” va funcționa în realitate pentru radicaliști ca un veritabil „*Dumnezeu întors pe dos*”.

Pe baza acestui concept al materiei se configurează concepția despre natură a materialiștilor francezi din veacul al XVIII-lea. Așa cum vom vedea, este vorba de o concepție cosmologică extremistă, dogmatică, străină cadrelor epistemice ale Luminilor, care rămâne branșată și tributară, metafizicilor deductiviste și ontologice ale secolului al XVII-lea. Printre ele cu deosebire cea carteziană a dublei substanțe. Conceperea carteziană a unei substanțe materiale de sine stătătoare, în egală măsură neînsuflețită și lipsită de minte, reprezintă în opinia noastră momentul constitutiv al materialismului modern european. Este vorba de un moment ideologic care oferă condițiile pentru susținerea tezei metafizice potrivit căreia materia, în virtutea separației sale substanțiale, departe a fi un element amorf, pasiv, nedeterminat, care își capătă sens doar printr-o informare a sa, executată de activitatea finalistă a unei minți superioare, are toate calitățile necesare pentru a se manifesta separat și independent de aceasta.

Totuși, de la această etapă carteziană a recunoașterii manifestării autonome a materiei în raport cu gândirea, până la cea monist materialistă a conceiverii radicaliste a gândirii ca pe un fenomen al materiei nu mai era decât un pas. Este un pas ideologic pe care îl vor întreprinde filozofii materialiști ai secolului al XVIII-lea. Străini de îndoielile specifice gândirii raționalist-critice a Iluminismului ori de exigența legitimării gnoseologice prealabile a oricărui demers științific particular, materialiștii ne oferă, pe filiera carteziană, o nouă teorie metafizică a naturii. Această teorie este urmarea unui demers intelectual care are ca scop dezvăluirea substanței

absolute pe care natura o poartă înlăuntrul său. Este vorba de o substanță absolută, unică, originară, proteică, de o „esență determinată” – așa cum o numește Holbach – care prin manifestări și aranjamente schimbătoare creează toate lucrurile, acțiunile și ideile posibile, cele care în raport cu ea trebuie considerate simple fenomene secundare. Ea este în egală măsură o substanță, care fără a fi oarbă, este pătrunsă și organizată de o sumă de legi mecanice universale în funcție de care aceasta își desfășoară mișcările și aranjamentele.

Această substanță unică, absolută, privată de contradicții și scindări reprezintă *materia* însăși. Pentru intelectualii radicali ai secolului al XVIII-lea, aceasta constituie temeiul absolut al tuturor lucrurilor. Concepută ca un principiu fundamental al naturii, materia, nu poate fi cunoscută decât în mod direct. Caracterul său „nemijlocit”, „intuitiv” și „evident” are darul de a se impune minții umane. În măsura în care o face, ea întemeiază deductiv demersurile științei despre natură. Într-adevăr, deoarece simțurile și experiența senzorială ne pun în contact numai cu lucrurile particulare, adică exclusiv cu fenomene secundare, avem nevoie de recunoașterea prealabilă a materiei ca temei și ca substanță primară.

Odată cu recunoașterea intuitivă și imediată a acestei substanțe universale, dar și cu cercetarea deductivă prin intermediul său a experienței noastre senzorial-corporale, materia, în calitate de substrat comun al alcătuirii lucrurilor și oamenilor, devine un temei pentru identificarea științei naturii cu știința omului și a științei omului cu știința naturii.

În aceste condiții, știința naturii funcționează ca un demers intelectual negativ prin care materia este concepută în opoziție cu seria obstacolelor socio-politice și culturale care au împiedicat până acum spiritul uman să se manifeste liber și autentic. El presupune eliminarea tuturor acestor obstacole istorice existente în fața libertății intuitive și senzitive a spiritului. Iată de ce pentru materialistii francezi caracterul manifest al naturii și recunoașterea felului în care aceasta este în sine, ca un întreg închis, substanțial, autoîntemeiat, subzistent și explicabil *per se*, implică demolarea obstacolelor, condiționărilor și constrângerilor social-politice care supun spiritul și mențin oamenii în ignoranță, mizerie și sărăcie. Urmărind să dezvăluie natura în toată goliciunea sa materială, teoria materialistă, departe de a avea caracter științific, este gândită să atace fundamentele religioase ale regimului politic absolutisto-feudal al vremii. Din acest motiv ea nu poate fi analizată și înțeleasă decât în relație cu lupta de eliberare social - politică în care a fost angrenată inteligența radical franceză a vremii.

Fără a putea fi înțeleși prin intermediul unei simple analize conceptuale, termenul de „natură” ori cel de „materie” se cer studiați cu începere de la ceea ce materialiiști intenționează să întreprindă prin intermediul lor. Cele două concepte nu se referă, așadar, la anumite proprietăți obiective ale lucrurilor, ori la trăsături pe care un observator le poate sesiza din afară cu privire la acestea, ci la concepția, mai puțin vizibilă, dar nu mai puțin eficientă, pe care materialiiști radicali o au despre lucrurile în cauză. Iată de ce despre ele vom vorbi în lucrarea noastră ca despre niște „*concepte teleologice*”.

Într-adevăr, termenul de natură joacă la materialiiști francezi ai secolului al XVIII-lea rolul unui concept care nu poate fi înțeles decât cu începere de la programul social antimonarhic și anticlerical al acestora, program ce urmărea destructurarea vechiului regim feudal absolutist și înlocuirea lui cu unul egalitarist, popular și democratic. Din această cauză conceptul de „*natură*” departe de a avea un caracter științific, joacă pentru materialiiști, după cum vom demonstra pe parcursul acestei lucrări, un rol eminent etic și moral.

BIBLIOGRAFIE

- ADAM (A.), *Théophile de Viau et la libre pensée française en 1620*, Paris, Droz, 1935.
- ADAM (A.), *Histoire de la littérature française au XVIIe siècle*, Paris, Del Duca, 1948-1956.
- ADAM (A.), *Les libertins au XVIIe siècle*, Paris, Buchet/Chastel, 1964.
- ADAM (A.), *Le mouvement philosophique dans la première moitié du XVIIIe siècle*, Paris, Sedes, 1967.
- ADAMS (J.), *Works*, Ed. C.F. Adams, Boston, 1851, VI, 73
- ADAMS (D.), „*Experiment and experience in Les Bijoux indiscrets*”, *Studies on Voltaire and the Eighteenth Century*, 182, 1979.
- ADAMS (G.), „*J.-J. Rousseau et les réformés de France*”, *Revue de l'Université d'Ottawa*, 51, 1981.
- AGES (A.), „*Voltaire's biblical criticism*”, *Studies on Voltaire and Eighteenth Century*, 30, 1964.
- AGES (A.), „*Voltaire, Calmet and the Old Testament*”, *ibid.*, 41, 1966.
- ALCHIAN (A.), *Economic Forces at Work*, Liberty Press, Indianapolis, 1977.
- ALCOVER (M.), *La pensée philosophique et scientifique de Cyrano de Bergerac*. Geneva, Droz, 1970.
- ALCOVER (M.), *Cyrano relu et corrigé*, Geneva, Droz, 1990.
- AUBERT (F.), *Sylvain Maréchal. Passion et faillite d'un égalitaire*, Paris, Nizet, 1975.
- BABBAGE (C.), *On the Economy of Machinery and Manufacture*, C. Knight, London, 1832.
- BACZKO (B.), *Ieșirea din teroare*, Editura Humanitas, București, 1993.
- BAECHLER (J.), *The Origin of Capitalism*, Blackwell, Oxford, 1975.
- BALMAS (E.), *Il buon selvaggio nella cultura francese del Settecento*, Fasano, Schena, 1984.

- BARKER (E.), *Traditions of Civility*, Cambridge University Press, Cambridge, 1948.
- BARNWELL (M.TJ), *Les idées morales et critiques de Saint-Évremond*, P.U.F., 1957.
- BAUER (P.), *Economic Analysis and Policy in Underdeveloped Countries*, Cambridge University Press, London, 1957.
- BAUER (P.), „*Economic History as a Theory*”, *Economica*N.S. 38, pp. 163-179, 1971.
- BAUER (P.), *Dissent on Development*, Mass, Harvard University Press, Cambridge, 1972.
- BAUER (P.), *Equality. The Third World and Economic Delusions*, Massachusetts, Harvard University Press, Cambridge, 1981.
- BAUMGARDT (D.), *Bentham and the Ethics of Today*, Princeton University Press, Princeton, 1952.
- BAYLE (P.), *Le philosophe de Rotterdam*, studii și documente publicate sub coordonarea lui P. Dibon. Paris, Vrin, 1959.
- BECKER (C.L.), *The heavenly city of the eighteenth-century philosophers*, New Haven, Yale University Press, 1932.
- BENTHAM (J.), *Works*, John Bowring (ed.), W. Tait, Edinburgh, 1789/1887.
- BÉNICHOU (PJ), *Morales du Grande Siècle*, Paris, Gallimard, 1948.
- BÉNICHOU (P.), *Le sacre de l'écrivain 1750-1830*, Paris, Corti, 1973.
- BELL (D.) și IRVING (K.) (ed.), *Capitalism Today*, Basic Books, Inc., New York, 1971.
- BELIN (J.-P.), *Le mouvement philosophique de 1748 à 1789*, Paris, Belin, 1913.
- BERLIN (I.), *Puterea ideilor*, Humanitas, București, 2012.
- BESSE (G.), „*La critique matérialiste de la religion en France au XVIIe siècle*”, în *Philosophie et religion*, Paris, Éd. Sociales, 1974.
- BESTERMAN (Th.), „*Voltaire et le désastre de Lisbonne ou la mort de l'optimisme*”, *Studies on Voltaire and the Eighteenth Century*, 2, 1956.
- BETTS (C.J.), *Early deism in France*, Haga, Nijhoff, 1984.
- BLOCH (O.), *La philosophie de Gassendi*, Ilaga, Nijhoff, 1971.
- BLOCH (E.) , *Das Prinzip Hoffnung*, Berlin: Aufbau Verlag; 1954-59, traducerea în limba engleză, *The Principle of Hope*, Mass, MIT Press, Cambridge, 1986.
- BLUM (H. F.), *Time's Arrow and Evolution*, Princeton University Press, Princeton, 1951.
- BOISSIER (R.), *La Mettrie*, Paris, Les Belles Lettres, 1931.
- BONET-MAURY (G.), *Histoire de la liberté de conscience en France deputi l'Édil de Nantes jusqu'à juillet 1870*, Paris, Alcan, 1900.
- BOSS (R.), „*Rousseau's civil religion and the meaning of belief*”, *Studies on Voltaire and the Eighteenth Century*, 84, 1971.
- BOSERUP (E.), *The Conditions of Agricultural Growth*, London: George Allen & Unwin, 1965.
- BOSERUP (E.), *Population and Technological Change. A Study of Long Term Trends*, University of Chicago Press, Chicago, 1981.
- BRAUDEL (F.), *Civilization and Capitalism: 15th-18th Century, Vol. I, The Structures*

- of Everyday Life: The Limits of the Possible*, Harper & Row, New York, 1981.
- BRAUDEL (F.), *Civilization and Capitalism: 15th-18th Century*, Vol. II, *The Wheels of Commerce*, Harper & Row, New York, 1982.
- BRAUDEL (F.), *Civilization and Capitalism: 15th-18th Century*, Vol. III, *The Perspective of the World*, Harper & Row, New York, 1984.
- BRAUDEL (F.), *Scieri despre istorie*, Comunicare.ro, București, 2008
- BRAUDEL (F.) și LABROUSSE (E.), *Histoire economique et sociale de la France*, II, 1970.
- BRAUDEL (F.), *Timpul Lumii*, Meridiane, București, 1989.
- BREHIER (E.), *Histoire de la Philosophie*, Felix Alcan, Paris, 1929.
- BREMOND (H.), *Histoire littéraire du sentiment religieux en France depuis la fin des guerres de religion jusqu'à nos jours*, Paris, Bloud et Gay, 1916-1936. 12 vol.
- BRIGGS (E.R.), „*Mysticism and rationalism in the debate upon eternal punishment*”, *Studies on Voltaire and the Eighteenth Century*, 24, 1963.
- BRUN (J.), *Europa Filosofică*, Editura Pandora-M, Târgoviște, 2002.
- BRUNET (P.), *Mauperluis. L'œuvre et sa place dans la pensée scientifique et philosophique du XVIIIe siècle*, Paris, Blanchard, 1919, 2 vol.
- BRUNET (P.), *L'introduction des théories de Newton en France au XVIIIe siècle*, Paris, Blanchard, 1931.
- BULLOCK (A) și STALLYBRASS (O.), (ed.), *The Harper Dictionary of Modern Thought*, New York: Harper & Row, 1977, publicat în Marea Britanie cu titlul *The Fontana Dictionary of Modern Thought*.
- BURGELIN (P.), *La philosophie de l'existence de J.-J. Rousseau*, Paris, P.U.F., 1952.
- BURKE (E. P.), *Works*, London: F. C. & J. Rivington, 1816.
- BURNS (W. E.), *Science in the Enlightenment. An Encyclopedia*, ABC-CLIO, 2003.
- BUSSON (H.), *La pensée religieuse française de Charron à Pascal*, Paris, Vrin. 1933.
- BUTLER (S.), *Hudibras*, partea I, London: J. G. for Richard Marriot under Saint Dunstan's Church in Fleet Street, 1663, partea a II-a, London: T. R. for John Martyn and James Allestry at the Bell in St. Paul's Church Yard, 1664, partea a III-a, Simon Miller at the Sign of the Star at the West End of St. Paul's, London, 1678.
- CASSIRER (E.), *Filosofia Luminilor*, Editura Paralela 45, Pitești, 2003.
- CANTELLI (G.), *Teologia e ateismo. Saggio sul pensiero filosofico e religioso à~Pierre Bayle*, Fiorenza, La Nuova Italia, 1969
- CARRÉ (J.-R.), *La philosophie de Fonlenelle ou le sourire de la raison*, Gene Slatkine Reprints, 1970.
- CALLOT (E.), *Mauperluis. Le savant et le philosophe*, Paris, Rivière, 1964.
- CALLOT (E.), *La philosophie de la vie au XVIIIe siècle*, Paris, Rivière, 1965.
- CASINI (P.), „Diderot e Shaftesbury”, *Giornale Critico della Filosofia Italiana*, XXXIX, 1960.
- CASINI (P.), *Diderot „philosophe”*, Bari, Lenza, 1962.
- CASSIRER (E.), *La philosophie des Lumières*, trad. de P. Quillet, Paris, Fayard, 1966.
- CHAUNU (P.), *La civilisation de L'Europe classique*, Paris, Arthaud, 1967.
- CHAUNU (P.), *La civilisation de l'Europe des lumières*, Arthaud, Paris, 1971.

- CHAUNU (P.), *Civilizația Europei în Secolul Luminilor*, Meridiane, București, 1986.
- CHARTIER (R.), *Originile culturale ale Revoluției Franceze*, Editura Sedona, Timișoara, 1998.
- CHOUILLET (J.), *Diderot*, Paris, Sedes, 1977.
- CLAIR (P.), *Libertinage et incroyables (1665-1715)*, Paris, Éditions du C.N.R -1983- (Recherches sur le XVIIe siècle, VI).
- CLIFFORD (W. K.), „*On the Scientific Basis of Morals*” (1875) și „*Right and Wrong: the Scientific Ground of their Distinction*” (1876), în *Lectures and Essays*, Vol. 2, Macmillan &Co., London, 1879.
- COASE (R. PL), „*Adam Smith's View of Man*”, *Journal of Law and Economics*, 1976.
- COHEN (J. E.), „*Demographic Doomsday Deferred*”, *Harvard Magazine*, 1984.
- COMTE (A.), „*La superiorite necessaire de la morale demontree sur la morale revelee*”, în *Systeme de la politique positive*, I, L. Mathias, Paris, 1854.
- COTONI (M.-HJ), „*Dénigrement de la province et défense des valeurs humaines dans les manuscrits clandestins de la première moitié du XVIIIe siècle*”, *Studies on Voltaire and the Eighteenth Century*, 152, 1976.
- COTONI (M.-H.), *La lettre de J.-J. Rousseau à Christophe de Beaumont*, Paris, Les Belles Lettres, 1977.
- COTONI (M.-H.), *L'exégèse du Nouveau Testament dans la philosophie française du dix-huitième siècle*, Oxford, The Voltaire Foundation, 1984 (SVEC, 220).
- CROCKER (L.G.), *Anage of crisis. Man and world in eighteenth century French thought*, Baltimore, The John Hopkins Press, 1959.
- CROCKER (L.G.), „*Diderot and eighteenth century French transformism*”, în *Forerunners of 'Danw'K*, Baltimore, The John Hopkins Press, 1959.
- CROCKER (L.G.), *Nature and culture. Ethical thought in the French Enlightenment*, Baltimore, The John Hopkins Press, 1963-*Le Curé Meslier el la vie intelectuelle, religieuse et sociale*. Actes du Colloque International de Reims, 1974, Reims, Bibliothèque de l'Université, 1980.
- D’ALEMBERT, *Essai sur les éléments de philosophie*, Amsterdam, 1758.
- DAIRAINES (S.), *Un socialisme d'Etat quinze siècles avant Jesus Christ*, Librairie Orientaliste P. Geuthner, Paris, 1934.
- DARNTON (R.), *L'aventure de l'Encyclopédie*, Paris, Perrin, 1982.
- DARNTON (R.), *Bohème littéraire et Révolution*, Paris, Gallimard, 1983.
- DARNTON (R.), *Édition et sédition. L'univers de la littérature clandestine au XVIIIe siècle*, Paris, Gallimard, 1991.
- DESCARTES, (R.), *Reguli utile și clare pentru îndrumarea minții în cercetarea adevărului*, Editura Științifică, București, 1964.
- DESCARTES (R.), *Lumea*, Editura Iri, București, 2003.
- DESCARTES (R.), *Meditații despre filosofia primă*, Editura Humanitas, București, 1994.
- DESCARTES (R.), *Pasiunile sufletului*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1984.
- DESCARTES (R.) *Œuvres* (edition de Victor Cousin), Vol. X, Levrault, Paris, 1824.
- DESCARTES (R.) *Principiile filosofiei*, Editura IRI, București, 2000.

- DESCARTES (R.), *Corespondența completă*, Polirom, Iași, 2015.
- DELUMEAU (J.), *Frica în Occident*, Editura Meridiane, București, 1986.
- DE RUGGIERO (G.), *La filosofia moderna*, I, Bari, 1933.
- DESCHAMPS (AJ), *La genèse du scepticisme erudit chez Bayle*, Bruxel, Muquardt, 1978.
- DEVOLVÈ (J.), *Religion, critique et philosophie positive chez Pierre Bayle*, Paris. Alcan, 1906.
- DELOFFRE (F.), „Robert Challe, père du déisme français”, *R.H.L.F.*, LXXIX, 1979.
- DELON (M.), „Les Lumières: travail d'une métaphore”, *Studies on Voltaire and the Eighteenth Century*, 161-155, 1976.
- DENONAIN (J.), „Le livre des trois imposteurs”, în *Aspects du libertinisme au XVIIe siècle*, Paris, Vrin, 1974.
- DEPRUN (J.), „Une oeuvre philosophique de la Régence: la Lettre de Thrasybule à Leucippe”, în *La Régence*, Paris, A. Collin, 1970.
- DESNÉ (R.), *Les matérialistes français de 1750 à 1800*, Paris, Buchet-Chastel, 1965.
- D'HOLBACH (B.), „Sistemul naturii”, Editura Științifică, București, 1957.
- D'HOLBACH (B.), „Histoire critique de Jesus- Christ”, Édition numérique réalisée le 20 avril 2007 à Chicoutimi, Ville de Saguenay, province de Québec, Canada.
- DIAZ (F.), *Filosofia e politica nel Settecento francese*, Torino, Einaudi, 1962.
- DIECKMANN (II.), „Le philosophe”. *Text and interpretation*, Saint-Louis (Miss.), Washington University Studies, 18, 1848.
- DOMMANGET (M.), *Sylvain Maréchal, l'égalitaire, „l'homme sans Dieu' (1750-1803)*, Paris, Spartacus, 1950.
- DOMMANGET (M.), *Le Curé Meslier. Athée, communiste et révolutionnaire sous Louis XVI*, Paris, Julliard, 1965.
- DUBOIS (L.), *Bayle et la tolérance*, Paris, Mabescq, 1902.
- DUMARSAIS (C. C.), *Oeuvres*, Paris, 1797.
- EIIRARD (J.), *L'idée de nature en France à l'aube des Lumières*, Paris, Flammarion, 1970.
- EMMET (D. M.), *Function, Purpose and Powers: Some Concepts in the Study of Individuals and Societies*, London: Macmillan, 1958.
- Enciclopedia franceză*, Editura Minerva, București, 1976.
- Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*, Edition Lausanne et Berna, 1780
- EVANS-PRITCHARD (E.), *Theories of Primitive Religion*, Clarendon Press, Oxford, 1965.
- EVERETT (C. W.), *The Education of Jeremy Bentham*, New York: Columbia University Press, 1931.
- FARB (P.), *Man's Rise to Civilization*, Dutton, New York, 1968.
- FARB (P.), *Humankind*, Houghton Mifflin, Boston, 1978.
- FAIMY (J.), „Rousseau disciple des Encyclopédistes dans la *Profession de foi du Vicaire savoyard'*, în *Trent Rousseau Papers*, University of Ottawa Press, 1980.
- FAIRBAIRN (A.), „Dumarsais and Le Philosophe”, *Studies on Voltaire and the Eighteenth Century*, 87, 1972.

- FAYOL (A.), *Fontenelle*, Paris, Debresse, 1961.
- FERGUSON (A.), *An Essay on the History of Civil Society*, ediția a treia, A. Millar and T. Caddel, London, 1767/1773.
- FERGUSON (A.), *Principles of Moral and Political Science*, Vol. II, A. Strahan and T. Caddel, Edinburgh, 1792.
- FELLOWS (O.) și MILLIKEN (S.), *Buffon*, New York, Twayne, 1972. *Fontenelle*, Actes du Colloque de Rouen (1987), Paris, P.U.F., 1989.
- FINLEY (M. I.), *An Ancient Economy*, Chatto and Windus, Ltd., London, 1973.
- FONTENELLE, *Digression sur les Anciens et les Modernes et autrestextesphilosophiques*, Classiques Garnier, Paris, 2015.
- FONTENELLE (B.), *Pages choisies*, Armand Colin, Paris, 1909.
- FOUCAULT (M.), *Istoria nebuniei în epoca clasică*, Humanitas, București, 1996.
- FOUCAULT (M.), *Cuvintele și Lucrurile*, Editura Univers, București, 1996.
- FOUCAULT (M.), *Nașterea Biopoliticii*, Editura Idea Design&Print, Cluj-Napoca, 2007.
- FURET (F.), *La „Librairie” du royaume de France au XVIIIe siècle*, Paris-llaga, Mouton, 1965.
- FURET (F.) și OZOUF (J.), *Lire et écrire. L'alphabétisation des Français de Calvin à Jules Ferry*, Paris, Éditions de Minuit, 1977.
- GAXLICK (G J), „*The English deists'scontribution to the theory of toleration*”, *Studies on Voltaire and the Eighteenth Century*, 152, 1976.
- GOUBERT (P.) și ROCHE (D.), *Les Français et l'Ancien Régime*, Paris, A. Colin, 1984.
- GOUHIER (H.), *Les méditations métaphysiques de J-J Rousseau*, Paris, Vrin, 1970.
- GOUHIER (IL), *Rousseau et Voltaire*, Paris, Vrin, 1983.
- GOULEMOT (J. M.), Launay (M.), *Le siecle des lumieres*, Ed du Seuil, Paris, 1968.
- GOYARD-FABRE (S.), *La philosophic des Lumières en France*, Paris, Klincksieck, 1972.
- GOSSEN (H. H.), *Entwicklung der Gesetze des menschlichen Verkehrs and der daraus fließenden Regeln für menschliches Handeln*, Braunschweig: Vieweg, 1854; Berlin: R. L. Prager, 1889; ediția a treia, cu p prefață de F. A. Hayek, Berlin: R. L. Prager, 1927; traducerea în limba engleză *The Laws of Human Relations and the Rules of Human Action Derived Therefrom*, traducere de Rudolph C. Blitz, Cambridge: MIT Press, 1983.
- GREGORY (T.), *Theophrastus redivivus. Erudizione e ateismo nel seicento*. Napoli, Morano, 1979.
- GRIMSLEY (R.), *Rousseau and the religious quest*, Oxford, Clarendon Press, 1968.
- GROSCLAUDE (P.), *Un audacieux message d'Encyclopédie*, Paris, Nouvelles Éditions Latines, 1951.
- GUYOT (Ch.), „*La pensée religieuse de J.-J. Rousseau*”, în *Jean-Jacques Rousseau*, Neuchâtel, La Baconnière, 1962.
- GUILLUMETTE (D.), *La libre pensée dans l'œuvre de Tristan l'Hermilc*, Paris, Nizet, 1972.
- GUSDORF (G.), *Les principes de la pensee au siecle des lumieres*, Payot, Paris, 1971
- GUIZOT (F.), *Istoria civilizației în Europa*, Editura Humanitas, București, 2000.
- GUTHRIE (W.K.C.), *A History of The Greek Philosophy, vol. III*, Chambridge at the University Press, 1969.

- GUSDORF (G.), *Les principes de la pensée au siècle des lumières*, Payot, Paris, 1971.
- HAYEK, (F.), *Individualism și ordine economică*, Editura UAIC, Iași, 2014.
- HAZARD (P.), *Gândirea europeană în secolul al XVIII-lea*, Editura Univers, București, 1981.
- HAYEK (F.), *Infatuarea fatală. Erorile socialismului*, Editura UAIC, Iași, 2016.
- HABERMAS(J.), *Sfera publică și transformarea ei structurală*, Editura All, București, 1998.
- HAMPTON (J.), *Nicolas-Antoine Boulanger et la science de son temps*, Geneva, Droz, 1955.
- HANNA (B.T.), „*Diderot théologien*”, *Revue d'Histoire littéraire de la France*, LXXVIII, 1978.
- HASTINGS (H.), *Man and beast in French thought of the Eighteenth century France*, Baltimore, The John Hopkins Press, 1936.
- HAZARD (PJ), *La pensée européenne au XVIIIe siècle de Montesquieu à Lessing*, Paris, Fayard, 1963
- HARTH (E.), *Cyrano de Bergerac and Ihepolemics of modernity*, New York, Columbia University Press, 1970.
- HAZARD (P.), *La crise de la conscience européenne (1680-1715)*, Paris, Boivin, 1935.
- HAAKONSSSEN (K.), *The Science of a Legislator: the Natural Jurisprudence of David Humeand Adam Smith*, Cambridge: Cambridge University Press, 1981.
- HARDIN (G. J.), *Nature and Man's Fate*, New York: The New American Library, 1961.
- HARDIN (G. J.), *Promethean Ethics: Living with Death, Competition and Triage*, St. Louis: Washington University Press, 1980.
- HARDY (A.), *The Living Stream: Evolution and Man*, New York: Harper &Row, 1965.
- HAYEK (F. A.) (ed.), *Collectivist Economic Planning: Critical Studies on the Possibilities of Socialism*, London: George Routledge&Sons, 1935.
- HAYEK (F. A.), „*Economics and Knowledge*”(1936/48), republicat în Hayek (1948).
- HAYEK (F. A.), *The Pure Theory of Capital*, London: Routledge&Kegan Paul, Ltd., 1941.
- HAYEK (F. A.), „*The Use of Knowledge in Society*” (1945/48), republicat în Hayek (1948).
- HAYEK (F. A.), *Individualism and Economic Order*, London: Routledge&Kegan Paul, Ltd., 1948.
- HAYEK (F. A.), „*The Intellectuals and Socialism*” (1949/67), *University of Chicago Law Review* 16, primăvara 1949, republicat în Hayek (1967).
- HAYEK (F. A.), *John Stuart Mill and Harriet Taylor: Their Friendship and Subsequent Marriage*, London: Routledge&Kegan Paul, 1951.
- HAYEK (F. A.), *The Sensory Order*, Chicago: University of Chicago Press, 1952. Hayek, F. A., *The Counter-Revolution of Science: Studies on the Abuse of Reason*, Indianapolis: Liberty Press, 1979.
- HAYEK (F. A.), „*History and Politics*” (1954/1967), în F. A. Hayek (ed.), *Capitalism and the Historians*, London: Routledge&Kegan Paul, Ltd., 1954, republicat în Hayek (1967).
- HAYEK (F. A.), *The Constitution of Liberty*, London: Routledge&Kegan Paul, Ltd., 1960.
- HAYEK (F. A.), „*The Legal and Political Philosophy of David Hume*”, *II Politico*, XXVIU/4, republicat în Hayek (1967).

HAYEK (F. A.), „*The Theory of Complex Phenomena*”, în Mario A. Bunge (ed.), *The Critical Approach to Science and Philosophy: Essays in Honor of Karl R. Popper*, New York: Free Press, 1964, republicat în Hayek (1967).

HAYEK (F. A.), *Studies in Philosophy, Politics and Economics*, London: Routledge&Kegan Paul, Ltd., 1967.

HAYEK (F. A.), „*Dr. Bernard Mandeville*” (1967/78a), în *Proceedings of the British Academy*, 52, republicat în Hayek (1978).

HAYEK (F. A.), „*The Confusion of Language in Political Thought*”, conferință susținută în limba germană la Institutul Walter Eucken, Freiburg im Breisgau și publicată în 1968 sub forma Occasional Paper de the Institute of Economic Affairs, London, republicată în Hayek (1978).

HAYEK (F. A.), (1970/78), „*Die Irrtümer des Konstruktivismus and die Grundlagen legitimer Kritik gesellschaftlicher Gebilde*”, Munich și Salzburg: Fink Verlag, 1970), republicat la Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck) Verlag, 1975, publicat în

engleză în Hayek (1978). Hayek, F. A., *A Tiger by the Tail*, London: Institute of Economic Affairs, 1972/78.

HAYEK (F. A.), *Law, Legislation and Liberty*, Vol. I, *Rules and Order*, London: Routledge&Kegan Paul, Ltd., 1973.

HAYEK (F. A.), *Law, Legislation and Liberty*, Vol. II, *The Mirage of Social Justice*, London: Routledge&Kegan Paul, Ltd., 1976.

HAYEK (F. A.), *Denationalisation of Money*, The Institute of Economic Affairs, ediția a doua, revizuită și adăugită, London, 1978.

HAYEK (F. A.), *New Studies in Philosophy, Politics, Economics and the History of Ideas*, Routledge&Kegan Paul, Ltd., London, 1978.

HAYEK (F. A.), *Law, Legislation and Liberty*, Vol. III, *The Political Order of a Free People*, Routledge&Kegan Paul, Ltd., London, 1979.

HAYEK (F. A.), „*The Weasel Word <Social>*”, *Salisbury Review*, 1983.

HAYEK (F. A.), „*Market Standards for Money*”, *Economic Affairs*, aprilie-mai, 1986.

HEISENBERG Werner, *Imaginea naturii în fizica contemporană*, Editura All, București, 2001.

HEILBRONER (R.), *Between Capitalism and Socialism: Essays in Political Economics*, Random House, New York, 1970.

HERSKOVITS (M. J.), *Man and His Works*, Alfred A. Knopf, Inc., New York, 1948.

HERSKOVITS, (M. J.), *Economic Anthropology, A Study in Comparative Economics*, Alfred A. Knopf, Inc., New York, 1960.

HELVETIUS (M.), *Oeuvres completes*, Vol. III, Londres, 1781.

HELVETIUS (M.), *Despre spirit*, Editura Științifică, București, 1959.

HIMMELFARH (G.), *The Roads to Modernity. The British, French, and American Enlightenments*, New York, 2004.

HIMMELFARH (G.), *The Moral Imagination. From Adam Smith to Lionel Trilling*, Rowman & Littlefield Publishers, 2012.

HIMMELFARH (G.), *Victorian Minds*, Knopf, 1968.

HIMMELFARH (G.), *On Looking Into the Abyss. Untimely Thoughts on Culture and Society*, Vintage, 2010.

HIMMELFARH (G.), *Poverty and Compassion. The Moral Imagination of the Late Victorians*. Vintage, 1991.

HIMMELFARH (G.), *The idea of poverty. England in the early industrial age*, Vintage, 1985.

HIMMELFARH (G.), *One Nation, Two Cultures. A Searching Examination of American Society in the Aftermath of Our Cultural Revolution*, Vintage, 2001.

Histoire de la France religieuse, coord. de J. Le Goff și R. Remond, Paris, Seuil, 1988.

HOBHOUSE (L. T.), *Liberalism*, Henry Holt & Co., New York, 1911.

HOBHOUSE (L. T.), *The Elements of Social Justice*, Henry Holt & Co., New York, 1922.

HOLDSWORTH (W. S.), *A History of English Law*, Methuen, London, 1924.

HUME (D.), *Cercetare asupra intelectului omenesc*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1987.

HUME (D.), *A Treatise of Human Nature*, Dover Publications, 2003.

HUME (D.), *Dialogues concerning Natural Religion*, în David Hume, *Philosophical Works*, Vol. FL, T. H. Green și T. H. Grose (ed.), Longmans, Green, London: 1757/1779/1886.

HUME (D.), *Enquiry Concerning Human Understanding*, în David Hume, *Philosophical Works*, Vol. HI, T. H. Green și T. H. Grose (ed.), Longmans, Green, London, 1777/1886.

HUME (D.), *Essays, Moral, Political and Literary*, în David Hume, *Philosophical Works*, Vols. HI și IV, T. H. Green și T. H. Grose (ed.), Longmans, Green, London, 1741, 1742, 1758, 1777/1886.

HUME (D.), *History of England from the Invasion of Julius Caesar to the Revolution of 1688*, în șase volume, Printed for A. Millar in the Strand, London, 1762.

HUME (D.), *The Philosophical Works of David Hume*, T. H. Green și T. H. Grose (ed.), Longmans, Green, London, 1882.

HUME (D.), *A treatise of Human Nature*, in David Hume, *Philosophical Works*, Vols. I și II, T. H. Green și T. H. Grose (ed.), Longmans, Green, London, 1739/1886.

HUBERT (R.), *D'Holbach et ses amis*, Paris, Delpeuch, 1928.

HUIZINGA (J.), *Amurgul Evului Mediu*, Editura Univers, București, 1970.

ISRAEL (J.), *O revoluție a minții, Iluminismul radical și originile intelectuale ale democrației moderne*, Tact, Cluj, 2012.

JANET (P.) și SEAILLES (G.), *Histoire de la Philosophie*, Delagrave, Paris, 1932.

JACQUET (Ch.), *La pensée religieuse de J.-J. Rousseau*, Louvain, Éditions de l'Université, 1975.

JAY (M.), *The Dialectical Imagination*, Little, Brown, Boston, 1973.

JOHNSON (N.R.), *Louis XIV and the age of Enlightenment*, Oxford, The Voltaire Foundation, (SVEC, 172).

JONES (E. L.), *The European Miracle*, Cambridge University Press, Cambridge, 1981.

KANT (I.), *Scrieri moral-politice*, Editura Științifică, București, 1991.

- KANT (I.), *Ideea critică și perspectivele filosofiei moderne*, Paideia, București, 2000.
- KEIM (A.), *Helvélius. Sa vie et son œuvre*, Paris, Alcan, 1907.
- KERFERD (G. B), *The Sophistic Movement*, Cambridge University Press, Cambridge, 1981.
mai ales, capitolul 10, „*The nomos-physis Controversy*”.
- KIERNAN (C), *Science and Enlightenment in eighteenth-century France*, Geneva, mInstitut et Musée
Voltaire, 1968 (SVEC, 59).
- KNIGHT (F. H.), *The Ethics of Competition and Other Essays*, G. Allen & Unwin, Ltd., London, 1936.
- KORS (A. C.), *Encyclopedia of the Enlightenment*, Oxford University Press, 2002.
- KORS (A. C.), *Atheism in France, 1650-1729*. Volume I. The Orthodox Sources of Disbelief, Princeton
University Press, 1990.
- KORS (A. C.), *Naturalism and Unbelief in France, 1650-1729*, Cambridge University Press, 2016.
- KORS (A. C.), *Epicureans and Atheists in France, 1650-1729*, Cambridge University Press, 2016.
- KORS (A. C.), *D’Holbach’s Coterie. An Enlightenment in Paris*, Princeton University Press, 1976.
- KORS (A.Ch.), *Alheism in France 1650-1729. The orthodox sources of disbelief*, Princeton University Press,
1990.
- KOYNRE (A.), *De la lumea închisă la univerul infinit*, Editura Humanitas, București, 1997.
- KOSELLECK (R.), *Critica și criza. O contribuție la patogeneza lumii burgheze*, Editura Tact, Cluj, 2013
- KOYNRE (A.), *De la lumea închisă la universul infinit*, Editura Humanitas, București, 1997.
- KRAUSS (W.), „*L'enigme de Du Marsais*”, *R.H.L.F.*, LXII, 1962.
- KRISTELLER (P.O.), „*Between the Italian Renaissance and the French Enlightenment: Gabriel Naudé*”,
Renaissance Quarterly, XXXII, 1979.
- LA METTRIE, *Omul mașină și alte opere filosofice*, Editura Științifică, București, 1961.
- LA METTRIE, *Histoire naturelle de l ame*, Traduite de l'Anglois de M. Charp, par feu M. H** de
l'Académie des Sciences, &c. LaHaye, Jean Neaulme, 1745.
- LA METTRIE, *Omul Mașină*, Editura Științifică, București, 1961.
- LA METTRIE, *Omul mașină și alte opere filosofice*, Editura Științifică, București, 1961.
- LABROUSSE (E.), *Pierre Bayle*, Haga, Nijhoff, 1963-1964, 2 vol.
- LABROUSSE (E.), *Pierre Bayle et l'instrument critique*, Paris, Seghers, 1965.
- LACIÈVRE (F.), *Le procès du poète Théophile de Viau*, Paris, Champion, 1909
- LACIÈVRE (F.), *Disciples et successeurs de Théophile de Viau*, Paris, Champion, 1911.
- LACIÈVRE (F.), *Les successeurs de Cyrano de Bergerac*, Paris, Champion, 1922.
- LACIÈVRE (F.), *Mélanges*, Paris, Champion, 1920.
- LACIÈVRE (F.), *Les derniers libertins*, Paris, Champion, 1924.
- LANIUS (E.W.), *Cyrano de Bergerac and the universe of imagination*, Geneva, Droz, 1967.
- LANGE (F.A.), *Histoire du matérialisme et critique de son importance à notre époque*, Schleicher Frères,
Paris, 1910.
- LAVISSE (E.), *Histoire de France*, Paris, Hachette, 1905, vol. VII.

- LE BON (G.), *Revoluția Franceză și Psihologia Revoluțiilor*, Editura Anima, București, 1992.
- LEDUC (J.), „*Les sources de l'athéisme et de l'immoralisme du marquis de Sade*”, *Studies on Voltaire and the Eighteenth Century*, 68, 1969.
- LEIGH (R.A.), *Rousseau and the problem of tolerance in the eighteenth century*, Oxford, Clarendon Press, 1979.
- LEMÉE (P.), *Julien Offray de La Meltrie*, Mortain, Impr. du Mortainais, 1945.
- LEVY (D.), *Voltaire et sott exégèse du Penlateuqite*, Banbury, The Voltaire Foundation, 1975, (SVEC, 130).
- LEY (H.), *Geschichte der Aufklärung und des Atheismus*, Berlin, Deutsche Verlag der Wissenschaften, 1966-1986, 5 vol. *Livre et société dans la France du XVIIIe siècle*, coord. de F.Furet, Haga, Mouton, 1965, 2 vol. *Les matérialistes français de 1750 à 1800*, texte alèse fi prezentate de R. Desné, Paris, Buchet-Chastel, 1965. *Le siècle des Lumières et la Bible*, coord. de Y. Beiaval și D. Bourcl, Paris, Beauchesne, 1986. *Le Grand Siècle et la Bible*, coord. de J.-R. Armogathe, Paris, Beauchesne, 1989.
- LEIBACHER-OUVRARD (L.), *Libertinage et utopies sous le règne de Louis XIV*, Geneva, Droz, 1989. *Littérature, libertinage et philosophie au XVIIIe siècle, Dix-septième siècle*, număr special, XXXVII, 1985.
- LEAKEY (R. E.), *The Making of Mankind*, Dutton, New York, 1981.
- LOCKE (J.), *Essays on the Laws of Nature*, W. Leyden (ed.), Oxford: Clarendon Press, 1676/1954.
- LOCKE (J.), *Two Treatises on Civil Government*, ediția a doua, Routledge, London, 1690/1887.
- LOCKE (J.), *Essay Concerning Human Understanding*, A. S. Pringle-Pattison (ed.), Clarendon Press, Oxford, 1690/1924.
- LOUGH (J.), *The Encyclopédie*, Geneva, Slatkine Reprints, 1989.
- LOVEJOY (A.O.), *The great chain of being*, Cambridge, Harvard University Press, 1948.
- MADISON (J.), *The Complete Madison*, ed. S.K. Paddover, New York, 1953
- Materialiștii francezi din veacul al XVIII-lea*, Editura de Stat, București, 1954.
- MANDEVILLE (B.), *The Fable of the Bees*, F. B. Kaye (ed.), Oxford: Clarendon Press, 1715/1924.
- MACINTYRE(A.), *Tratat de Morală. După virtute*, Humanitas, București, 1998.
- MACINTYRE(A. C.), *Marxism and Christianity*, University of Notre Dame Press, 1968.
- MACINTYRE (A. C.), *A short history of ethics. A history of moral philosophy from the Homeric Age to the twentieth century*, Routledge, 1998.
- MACINTYRE (A. C.), *Three Rival Versions of Moral Enquiry. Encyclopedia, Genealogy, and Tradition*, University of Notre Dame Press, 1990.
- MACARY (J.), *Masque el Lumières au dix-huitième siècle, A.-F. Boureau-Deslandes*, Haga, Nijhoff, 1975.
- MANDROU (R.), *La France aux XVIF et XVUF siècles*, Paris, P.U.F., 1974.
- MANUEL (FE.), *The Eighteenth century confronts the gods*, Cambridge, Harvard University Press, 1959.
- MASON (H.T.), „*Voltaire and Manichean dualism*”, *Studies on Voltaire and the Eighteenth Century*, 26, 1963
- MASON (H.), *Voltaire*, London, Hutchinson, 1975.

MASON (H), „*Voltaire's sermon against optimism: the Poème sur le désastre de Lisbonne*”, în *Enlightenment essays in memory of R Shackleton*, Oxford, The Voltaire Foundation, 1988.

MASSON (P.-M.), *La religion de J.-J. Rousseau*, Geneva, Slatkine Reprints, 1970, 3 vol. *Le matérialisme et la littérature clandestine*, coord. de O. Bloch, Paris, Vrin, 1982.

MAUZI (R.), „*Le problème religieux dans La Nouvelle Héloïse*”, în *Rousseau et son œuvre*, Paris, Klincksieck, 1964.

MAUZI (R.), *L'idée du bonheur au XVIIIe siècle*, ed. aII-a, Paris, A. Collin, 1965.

MAYER (J.), *Diderot homme de science*, Rennes, Imprimerie bretonne, 1959

MAIGRON (L.), *Fontenelle*, Paris, Pion, 1906.

MANDROU (R.), *Magistrats et sorciers en France au XVIIe siècle*, Paris, Pion, 1968.

MANDROU (R.), *Introduction à la France moderne*, Paris, Albin Michel, 1974.

MARCIALIS (M.T.), *Fontenelle. Un filosofo mondano*, Sassari, Gailizzi, 1978.

MACHLUP (F.), *The Production and Distribution of Knowledge*, Princeton, University Press, Oxford, 1962.

MALINOWSKI (B.), *Foundations of Faith and Morals*, Oxford University Press, London, 1936.

McCLOSKEY (D. N.), *Bourgeois Dignity. Why Economics Can't Explain the Modern World*, University of Chicago Press, 2010.

McCLOSKEY (D. N.), *Economical Writing*, Waveland Pr. Inc, 1999.

McCLOSKEY (D. N.), *The Rhetoric of Economics* (Rhetoric of the Human Sciences), University of Wisconsin Press, 2nd Edition, 1998.

McCLOSKEY (D. N.), *The Bourgeois Virtues. Ethics for an Age of Commerce*, 2006.

McCLOSKEY (D. N.), *How to be Human. Though an Economist*, University of Michigan Press, Michigan, 2000.

McCLOSKEY (D. N.), DEMARTINO (G. F.), *The Oxford Handbook of Professional Economic Ethics*, Oxford University Press, 2016.

McCLOSKEY (D. N.), *Bourgeois Dignity. Why Economics Can't Explain the Modern World*, University of Chicago Press, 2010.

McCLOSKEY (D. N.), *Bourgeois Equality. How Ideas, Not Capital or Institutions, Enriched the World*, University of Chicago Press, 2016.

MCCLAY (W. M.), *Students Guide To U.S. History*. U.S. History Guide, Intercollegiate Studies Institute, 2000.

MCCLAY (W. M.), *The Masterless Self & Society in Modern America*, University of North Carolina Press, 1994.

MCNEILL (W. H.), „*A Defence of World History*”, *Royal Society Lecture*, 1981.

McFADDEN (J.), „*Les Bijoux indiscrets: a deterministic interpretation*”, *Studies on Voltaire and the Eighteenth Century*, 116, 1973, pp. 109-135.

MENGER (C.), *Problems of Economics and Sociology*, traducere de Francis J. Nock, Louis Schneider (ed.), University of Illinois Press, Urbana, 1963.

MENGER (C.), *The Collected Works of Carl Menger*, republicată în patru volume, în limba germană, London School of Economics and Political Science, London, 1933-36, (Series of Reprints of Scarce Tracts in Economic and Political Science, nr. 17-20).

MESNARD (J.), „*L'identité de Robert Challe*”, *R.H.L.F.*, LXXIX, 1979.

MILL (J. S.), *Principles of Political Economy*, volumele 2 și 3 din *Collected Works of John Stuart Mill*, J. M. Robson (ed.), Routledge&Kegan Paul, Ltd., London, 1848/1965.

MILLER (D.), *Social Justice*, Oxford University Press, Oxford, 1976.

MICHEL DELON (ed.) - *Encyclopedia of the Enlightenment* (2013, Routledge)

MISES (L.), *Mentalitatea anticapitalistă*, Editura UAIC, Iași, 2011.

MISES (L.), *Human Action: A Treatise on Economics*, Yale University Press, New Haven, 1949.

MISES (L.), *Theory and History*, Yale University Press, New Haven, 1957.

MISES (L.), *Socialism*, Indianapolis: Liberty Classics, 1981.

MONTESQUIEU (C.) *Despre Spiritul legilor*, Editura Științifică, București, 1964.

MOMDJIAN (Kh.), *La philosophie d'Helvétius*, Moscova, Éditions en langues étrangères, 1959.

MORNET (DJ), *Les origines intellectuelles de la Révolution française*, ed. aVI-a, Paris, A. Colin, 1967.

MORTIER (R.), „*Les Dialogues sur l'âme et la diffusion du matérialisme au dix-huitième siècle*”, *R.H.L.F.*, 1961.

MORTIER (R.), *Clartés et ombres du siècle des Lumières*, Geneva, Droz, 1969.

MORTIER (R.), „*Holbach et Diderot: affinités et divergences*”, *Revue de l'Université de Bruxelles*, 1972.

MORTIER (R.), *Le cœur et la raison*, Oxford, The Voltaire Foundation, 1990.

MOUNIER (R.), *La réhabilitation de la nature humaine (1700-1750)*, Villemonble, La Balance.

MONGRÉDIEN (G.), *Étude sur la vie et l'œuvre de Nicolas Vauquelin, seigneur des Yveteaux*, Paris, Picard, 1921.

MONGRÉDIEN (G.), *Cyrano de Bergerac*, Paris, Berger-Levrault, 1964.

MONOD (ih.), *De Pascal à Chateaubriand. Les défenseurs français du christianisme de 1670 à 1802*, New York, Franklin, 1971.

MONOD (J.), *Chance and Necessity*, Collins, Glasgow, 1977.

MONOD (J.), în A. Tiseliuși S. Nilsson (ed.), *The Place of Values in a World of Facts*, Nobel Symposium 14, Stockholm, 1970.

MOORE (G. E.), *Principia Ethica*, Cambridge University Press, Cambridge, 1903.

MUCHEMBLED (R.), *Sorcières, justice et société auxXVIe et XVIIe siècles*, Paris, Imago, 1987.

MUNTEANU (R.), *Cultura europeană în epoca luminilor*, Editura Minerva, București, 1981.

MUSCĂ (V.), *Leibniz, filosof al Europei baroce*, Cluj Napoca, Dacia 2001.

MYRDAL (G.), *Beyond the Welfare State*, Yale University Press, New Haven, 1960.

NEWTON (I.), *Filosofia Naturală*, Editura Herald, București, 2015.

NEWTON (I.), *Filosofia Naturală*, Editura Herald, București, 2015.

NEGULESCU (P.P.), *Scieri inedite*, Editura Academiei, București, 1972.

- NIDERST (AJ), *Fontenelle à la recherche de lui-même*, Paris, Nizet, 1972.
- NORTH (D. C.) și Thomas (R. P.), *The Rise of the Western World*, Cambridge University Press, Cambridge, 1973.
- NORTH (D. C.), *Structure and Change in Economic History*, W. W. Norton & Co., New York, 1981.
- ORCIBAL (J.), *Louis XIV et les protestants*, Paris, Vrin, 1951.
- OUTRAM (D.), *Panorama iluminismului*, Editura ALL, București, 2008.
- PARACELSUS, *Liber Paramirum*, traducere Grillot de Givry, Paris, Paris, 1913
- PAUMER (R.R.), *Catholics and unbelievers in Eighteenth century France*, Princeton University Press, 1939.
- PAPIN (B.), *Sens et fonction de l'utopie tahitienne dans l'œuvre politique de Diderot*, Oxford, The Voltaire Foundation, 1988 (SVEC, 251).
- PAPPAS (J.), „*Le rousseauisme de Voltaire*”, *Studies on Voltaire and the Eighteenth Century*, 57, 1967.
- PATTEN (S. N.), *The Development of English Thought: A Study in the Economic Interpretation of History*, The Macmillan Company, New York, Macmillan and Co., Ltd., London, 1899.
- PERKINS (J.A.), „*Diderot and La Mettrie*”, *Studies on Voltaire and Eighteenth Century*, 10, 1959.
- PERRENS (F.TJ), *Les libertins en France au XVIe siècle*, ed. noua, Paris, Calmann Lévy, 1899.
- PINIAS-DELPUEC11 (R.), „*De l'affranchi au libertin, les avatars d'un mot*”, în *Eros philosophe. Discours libertin des Lumières*, Paris, Champion, 1984.
- PINTARD (RJ), *Le libertinage érudit dans la première moitié du XVIIIe siècle*, Paris, Boivin, 1943.
- PIGGOTT (S.), *Ancient Europe from the beginning of Agriculture to Classical Antiquity*, Edinburgh University Press, Edinburgh, 1965.
- PIRENNE (J.), *Histoire des institutions et du droitprive de l'ancienne Egypte*, Edition de la Fondation Egyptologique Reine Elisabeth, Brussels, 1934.
- POMEAU (R.), *La religion de Voltaire*, Nizet, Paris, 1995
- POMEAU (RJ), *La religion de Voltaire*, ed. noua, Paris, Nizet, 1974.
- POMEAU (R.), *D'Arouelà Voltaire 1694-1734*, Oxford, Voltaire Foundation, 1985.
- POMEAU (R.), și MERVAUD (Ch.), *De la Cour au jardin 1750-1759*, Oxford, Voltaire Foundation, 1991.
- POLANYI (K.), *Origin of Our Time: The Great Transformation*, V. Gollancz, Ltd., London: 1945.
- POLANYI (K.), *The Livelihood of Man*, H. W. Pearson (ed.), Academic Press, New York, 1977.
- POPPER (K. R.), *Conjecturi și Infirmări*, Editura Trei, București, 2001.
- POPPER (K. R.), *The Logic of Scientific Discovery*, Hutchinson, London, 1959.
- POPPER (K. R.), *The Open Society and Its Enemies*, Routledge and Kegan Paul, Ltd., ediția a șasea, London. 1966.
- POPPER (K. R.), „*Towards a Rational Theory of Tradition*”, titlul unei conferințe susținute în 1948, publicată în *The Rationalist Annual*, 1949 și republicată în Popper (1963).
- POPPER (K. R.), *The Poverty of Historicism*, Routledge & Kegan Paul, Ltd., London, 1957.

- POPPER (K. R.), *Objective Knowledge: An Evolutionary Approach*, Oxford University Press, London, 1972.
- POPPER (K. R.), „*Autobiography*”, în P. A. Schupp (ed.), *The Philosophy of Karl Popper*, La Salle: Open Court, 1974, pp. 3-181, revizuită și republicată sub titlul *Unended Quest*, Fontana/Collins, London, 1976.
- POPPER (K. R.), și Eccles (J. C.), *The Self and Its Brain*, Routledge&Kegan Paul, Ltd., London, 1984.
- POPPER (K. R.), *The Open Universe: An Argument for Indeterminism*, Vol. II din *The Postscript to the Logic of Scientific Discovery*, W. W. Bartley, III (ed.), Hutchinson, London, 1982.
- POPPER (K. R.), *Quantum Theory and the Schism in Physics*, Vol. I din *The Postscript to the Logic of Scientific Discovery*, W. W. Bartley, III (ed.), London: Hutchinson, 1982.
- POPPER (K. R.), *Realism and the Aim of Science*, Vol. I din *The Postscript to the Logic of Scientific Discovery*, W. W. Bartley, III (ed.), Hutchinson, London, 1983.
- PRIBRAM (K.), *A History of Economic Reasoning*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1983.
- PRÉVÔT (J.), *Cyrano de Bergerac romancier*, Paris, Belin, 1977.
- PRIBRAM (K.), *A History of Economic Reasoning*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1983.
- PROKOLL (M., H. S.), *Lectures on the Early History of Institutions*, London: John Murray, 1875.
- PROUST (J.), *L'Encyclopédie*, Paris, A. Colin, 1965.
- PROUST (J.), *Diderot et l'Encyclopédie*, Paris, A. Colin, 1967.
- QUINTON (A.), „*Positivism*”, în *Harper/Fontana Dictionary of Modern Thought*, Harper & Row, New York, 1977.
- RACAULT (J.-M.), *L'utopie narrative en France et en Angleterre 1675-1761*, Oxford, The Voltaire Foundation, 1991.
- RADNITZKY (G.) și Bartley (W. W.), III (ed.), *Evolutionary Epistemology, Rationality, and the Sociology of Knowledge*, Open Court, La Salle, 1987.
- RAVTER (A.), „*Le Dieu de Rousseau et le christianisme*”, *Archives de Philosophie*, 41, 1978.
- REILL (P. H.), WILSON (E. J.), *Encyclopedia Of The Enlightenment*, Facts on File Library of World History, 2004.
- RENAUT (A.), *Era individului*, Institutul European, Iași, 1998.
- RENFREW (C.), *Emergence of Civilisation*, Methuen, London, 1972.
- RENFREW (C.), *The Explanation of Culture Change: Models in Prehistory*, Duckworth, London, 1973.
- Religion et érudition critique à la fin du XVIIIe siècle et au début du XIXe*, Paris, P.U.F., 1968.
- RÉTAT (P.), *Le Dictionnaire de Bayle et la lutte philosophique au XVIIIe siècle*, Paris, Les Belles Lettres, 1971.
- REX (WJ), *Essays on Pierre Bayle and religious controversy*, Haga, Nijhoff, 1965.
- ROBINET (A.), „*Boulanviller auteur du Militaire philosophe?*”, *R.H.L.F.*, LXXIII, 1973.
- ROBINET (A.), „*Difficultés sur les Difficultés- réalité ou fiction dans Le Militaire philosophe?*”, *Annales de l'Institut de Philosophie* (Bruxelles), 1972.
- ROCHE (D.), *Le siècle des Lumières en province. Académie et académiciens provinciaux, 1680-1789*, Haga, Mouton, 1978.

- ROGER (J.), „*Le déisme du jeune Diderot*”, în *Europäische Aufklärung. H. Dieckmann zum 60. Geburtstag*, München, Fink, 1967.
- ROGGERONE (R.), *Controilluminismo. Saggio su La Meltrie ed Helvétius*, Lecce, Milella, 1975.
- RONZEAUD (P.), *L'utopie hermaphrodite*, Marsilia, C.M.R., 1982.
- ROSENBERG (A.), *Tyssot de Pâlot and his work (1655-1738)*, Haga, Nijhoff, 1972.
- ROSTOVTZEFF (M.), „*The Decline of the Ancient World and its Economic Explanation*”, *Economic History Review, II; A History of the Ancient World*, Oxford: Clarendon Press; *L'empereur Tibère et le culte impérial*, Paris: F. Alean și *Gesellschaft and Wirtschaft im Römischen Kaiserreich*, Quelle & Meyer, Leipzig, 1930.
- ROUSSEAU (J. J.), *Contractul Social*, Editura Științifică, București, 1958.
- RUSSELL (B.), *A New Social Analysis*, cap. XVI, London, Unwin Books, 1967.
- RUSSELL (B.), *The Scientific Outlook*, W. W. Norton & Company, Inc., New York, 1931.
- RUSSELL (B.), „*Freedom and Government*” în R. N. Anshen (ed.), *Freedom, Its Meaning*, Harcourt, Brace & Co., New York, 1940.
- RUSSELL (B.), *Philosophical Essays*, ediție revizuită, Allen & Unwin, London, 1910/1966.
- RYLE (G.), „*Knowing How and Knowing That*”, *Proceedings of the Aristotelian Society* 46, 1945-46.
- SADRIN (P.), *Nicolas-Antoine Boulanger*, Oxford, The Voltaire Foundation, 1986, (SVEC, 240).
- SCHWARZBACH (B.E.), *Voltaire's Old Testament criticism*, Geneva, Droz, 1971.
- SCHNEIDER (G.), *Der libertin. Zur Geistes und Sozialgeschichte des Bürgertums im 16. und 17. Jahrhundert*, Stuttgart, Metzler, 1970.
- SCRUTON (R.), *Spinoza*, Editura Humanitas, București, 1996.
- SÉE (H.), *La France économique et sociale au XVIIIe siècle*, Librairie Armand Colin, Paris, 1925.
- SEGUIN (J.-P.), „*Le mot libertin dans le dictionnaire de l'Académie ou comment une société manipule son lexique*”, *Le Français Moderne*, 40, 1981.
- SIMON (R.), *Henry de Boulainviller. Historien, politique, philosophe, astrologue*, Paris, Boivin, 1974.
- SIMON (R.), *Un révolté du grand siècle: Henry de Boulainviller*, Garches, Éd. du Nouvel Humanisme, 1948.
- SIMON (R.), *Nicolas Fréret, académicien*, Geneva, Institut et Musée Voltaire, 1961, (SVEC, 17).
- SMITH (A.), *Avuția Națiunilor*, Editura Publica, București, 2011.
- SMITH (A.), *Theory of Moral Sentiments*, A. Millar, London, 1759.
- SMITH (A.), *Theory of Moral Sentiments*, G. Bell and Sons, London, 1759/1911.
- SMITH (A.), *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, Oxford University Press, Oxford, 1976.
- SMITH (A.), *Lectures on jurisprudence*, R. L. Meek, D. D. Raphael, P. G. Stein (ed.), Clarendon Press, Oxford, 1978.
- SPINOZA (B.), *Texte filosofice*, Editura Științifică, 1952.
- SPINOZA (B.), *Etica*, Editura Științifică, București, 1957.
- SPENGLER (O.), *Declinul Occidentului*, Editura Beladi, Craiova, 1996.
- SPINK (J.S.), „*Diderot devant la religion et la libre pensée*”, *Europe*, 405-406, 1963.

- SPINK (J.S.), „*La diffusion des idées matérialistes et antireligieuses au début du XVIIIe siècle: le Theophrastus redivivus*”, *Revue d'Histoire Littéraire de la France*, XLIV, 1937.
- SPINK (J.S.), *La libre pensée française de Gassendi à Voltaire*, trad. de P. Meier, Paris, Éd. Sociales, 1966.
- STALNAKER (J.) , *The unfinished Enlightenment. Description in the age of the encyclopedia*, Cornell University Press, 2010.
- STEINMANN (J.), *Richard Simon et les origines de l'exégèse biblique*, Paris, Dcsclée De Brouwer, 1960.
- STENGERS (J.), „*Buffon et la Sorbonne*”, *Étude sur le XVIIIe siècle*, I, 1974.
- SULLIVAN (J.), *The Altar of Baal thrown down; or, the French Nation defended against the pulpit slander of David Osgood*, Aurora Printing Office, Philadelphia, 1795.
- TATE (R.S.), „*Rousseau and Voltaire as deists: a comparison*”, *L'Esprit Créateur*, IX, 1969.
- TAVERA (F.), *L'idéal moral et l'idée religieuse dans Les Caractères de La Bmyère*, Paris, Mellottée, 1940.
- THOMSON (A.), *Materialism and society in the mid-eighteenth Century. La Mettrie's Discours préliminaire*, Geneva, Droz, 1981.
- TOCQUEVILLE (A.), *Vechiul Regim si Revoluția*, Nemira, București, 2000.
- TOPAZIO (V.W.), *D'Holbach 's moral philosophy*, Geneva, Institut et Musée Voltaire, 1956.
- TORREY (N.L.), *Voltaire and the English deists*, Yale University Press, 1930.
- TROUSSON (R.), „*Le Christ dans la pensée de J.-J. Rousseau*”, *Problèmes d'Histoire du Christianisme*, 7, 1976-1977.
- TROUSSON (R.), *Jean-Jacques Rousseau*, Paris, Tallandier, 1988-1989.
- TROUSSON (R.), *Voyages aux Pays de Nulle part. Histoire littéraire de la pensée utopique*, ed. all-a, Bruxelles, Éditions de l'Université, 1979.
- TROUSSON (R.), „*Le problème religieux dans les voyages imaginaires au seuil des Lumières*”, în *Athéisme et agnosticisme. Problèmes d'Histoire du Christianisme*, 16, 1986.
- TROUSSEAU (R.), *Istoria gândirii libere*, Polirom, Iași, 1997.
- TURGOT (A.R.J.), *Pensee diverces*, în *Oevres*, vol. I, Ed. Schelle, Paris, Alcan, 1913.
- ULLMANN-MARGALIT (E.), *The Emergence of Norms*, Clarendon Press, Oxford, 1977.
- ULLMANN-MARGALIT (E.), „*Invisible Hand Explanations*” (1978), *Synthese* 39, 1978.
- VALERY (P.), *Cahiers*, J. Robinson, Paris, 1973
- VAILLOT (R.), *Avec Mme Du Châtelet 1734-1749*, Oxford, The Voltaire Foundation, 1988.
- VARTANIAN (A.), „*From deist to atheist, Diderot's philosophical orientation*”, *Diderot Studies*, I, 1949.
- VENTURI (F.), *Jeunesse de Diderot (1713-11753)*, Paris, Skira, 1939.
- VERCRUYSSSE (J.), *Bibliographie descriptive des écrits du baron d'Holbach*, Paris, Minard, 1971.
- VERONA (L.), *Jean Meslier. Prêtre athée, socialiste, révolutionnaire*, Milano, Cisalpino-Goliardica, 1975.
- VELLUZ (L.), *Mauperluis*, Paris, Hachette, 1969. *Voltaire, Rousseau et la tolérance*, Lille, Presses Universitaires, 1980.
- VERNIÈRE (P.), *Spinoza et la pensée française avant la Révolution*, Paris. P.U.F., 1954.
- VICO (G.), *Opere*, ediția a doua, editată de G. Ferrari, Milan, 1854.

- VOLTAIRE, *Tratat de metafizică*, în *Voltaire, Rousseau*, Editura Academiei, București, 1955.
- VOVELLE (M.), *Religion et Révolution. La déchristianisation de l'an II*, Paris, Hachette, 1976.
- WATKINS, (J.W.N.), *Theory of Knowledge and Politics*, Proceedings of the Aristotelian Society, London, 1858.
- WADE (I.O.), *The clandestine organisation and diffusion of philosophic ideas in France from 1700 to 1750*, New York, Octagon Books, 1967.
- WADE (I.O.), *The intellectual development of Voltaire*, Princeton University Press, 1969.
- WESTERMARCK (E. A.), *The Origin and Development of the Moral Ideas*, MacMillan and Co., London, 1906-08.
- WILSON (A.M.), *Diderot*, Paris, LaTont, 1985.
- WINTER (U.), *Der Materialismus bei Diderot*, Geneva, Droz, 1972.
- WICKELGREN (F.L.), *La Molhe Le Vayer. Sa vie et son œuvre*, Paris, Droz, 1934.
- WILLIAMS (R.), *Key Words: A Vocabulary of Culture and Society*, Fontana, London, 1976.